

ΤΕΥΧΟΣ 5 • ΜΑΪΟΣ 1999 • 1.500 ΔΡΧ.

CORPUS

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ • ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

ΣΟΥΜΕΡΙΟΙ

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ

ΑΜΥΝΤΙΚΑ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ
ΣΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ
ΑΙΓΑΙΟ

Η ΑΙΟΛΙΚΗ
ΕΝΕΡΓΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΑΪΔΑΛΟ
ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΓΟΤΘΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΑΡΜΑΓΕΔΔΩΝ

Η ΤΕΛΙΚΗ
ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

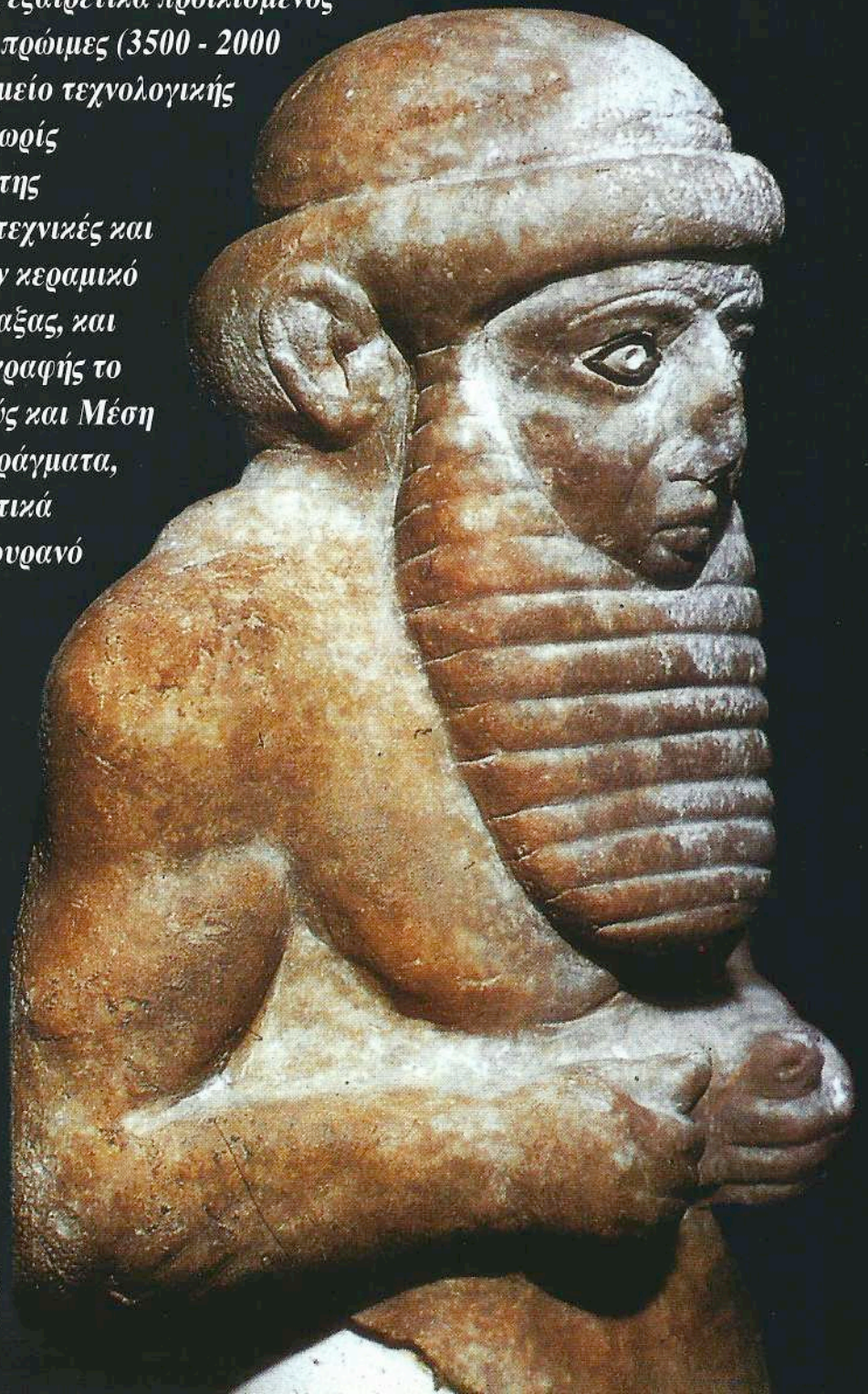
ΡΩΜΑΪΚΕΣ
ΚΑΤΑΚΟΜΒΕΣ
Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

ΣΟΥΜΕΡΙΟΙ

Οι Σουμέριοι υπήρξαν ένας εξαιρετικά προικισμένος λαός. Σε εποχές εξαιρετικά πρώιμες (3500 - 2000 π.Χ.) έφθασαν σε τέτοιο σημείο τεχνολογικής ανάπτυξης, το οποίο ήταν χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Επινόησαν τεχνικές και χρήσιμα εργαλεία, όπως τον κεραμικό τροχό και τον τροχό της άμαξας, και ανακάλυψαν ένα σύστημα γραφής το οποίο υιοθέτησε όλη η Εγγύς και Μέση Ανατολή. Κατασκεύασαν φράγματα, δεξαμενές, διώρυγες, αρδευτικά κανάλια και ύψωσαν στον ουρανό τις περίφημες βαθμιδωτές πυραμίδες, τα Ζιγκουράτ. Πάνω από όλα όμως, από την αρχή μέχρι το τέλος, οι Σουμέριοι παρέμειναν πολίτες. Πολίτες μιας πρωτεύουσας η οποία όφειλε υποταγή μόνο στον πολιούχο θεό και στον εκπρόσωπό του πάνω στη γη.

Αλαβάστρινο άγαλμα γενειοφόρου Σουμέριου από την Ουρούκ. Πρόκειται για ένα από τα πρώτα παραδείγματα ολόκληρης γλυπτικής των Σουμερίων. Τα μάτια είναι από όστρακο και οι κόρες από λαζουρίτη. Πρώιμη Δυναστική περίοδος, γύρω στο 3000 π.Χ. (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ

Η μελέτη της ανθρώπινης παρουσίας στις δύο παραποτάμιες κοιλάδες της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας έδειξε πως η πρώτη προϋπόθεση για τη γένεση του πολιτισμού ήταν η ύπαρξη μιας ευρείας έκτασης πλούσιου εδάφους, το οποίο θα μπορούσε με κάποιον τρόπο, σχετικά εύκολο, να καλλιεργηθεί. Το άφθονο και αστειρευτο νερό και το γόνιμο έδαφος, που ανανεωνόταν από τις ετήσιες πλημμύρες, εξασφάλιζαν ένα πλεόνασμα τροφής, επιτρέποντας την αύξηση και την εξάπλωση του πληθυσμού. Ο αγώνας για την επιβίωση είχε πάψει πλέον να δεσμεύει όλη την ενεργητικότητα του ανθρώπου, ο οποίος μπορούσε τώρα να διαθέτει ελεύθερο χρόνο για τις απολαύσεις της ζωής. Έτσι, εγκαταλείποντας τον νομαδικό και πλάνητα βίο εγκαταστάθηκε μόνιμα στις περιοχές που ικανοποιούσαν τις παραπάνω προϋποθέσεις. Είναι ευνόητο λοιπόν να υποθέσει κανείς πως η «πολιτισμένη κοινωνία» εμφανίστηκε από τη στιγμή που ανθρώπινες ομάδες εγκαταστάθηκαν στις προσχωματικές κοιλάδες τις οποίες διαρρέει ο Νείλος στην Αίγυπτο και ο Τίγρης - Ευφράτης στη Μεσοποταμία.

Ηδη από το 4000 π.Χ. ένας μεγάλος αριθμός κοινοτήτων ξεπρόβαλε και στις δύο περιοχές, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η σταδιακή αύξηση του πολιτισμικού κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης γνώσης και πρακτικών τεχνικών εμπειριών. Αρχισαν έτσι να δημιουργούνται πολυσύνθετοι πολιτικοί οργανισμοί. Ειδικευμένα επαγγέλματα, ταξική διαστρωμάτωση, οργάνωση εμπορίου, εφεύρεση της γραφής, μνημειακή αρχιτεκτονική, αποτέλεσαν την πολυσύνθετη εικόνα του νέου αναδυόμενου κόσμου. Η αναζήτηση των πρώτων υλών, που απορροιάζουν τόσο στην κοιλάδα του Νείλου όσο και στη Μεσοποταμία (οι Σουμέριοι ήταν υποχρεωμένοι να εισάγουν από την Αρμενία οψιδιανό ή άλλους λίθους για την κατασκευή εργαλείων), οδήγησε στην οργάνωση ενός κανονικού συστήματος εμπορίου, ενώ η ανάγκη εκτέλεσης δημοσίων έργων για την αποξήρανση και άρδευση της γης συντέλεσε στην εμφάνιση ισχυρής κεντρικής εξουσίας (οργάνωση πόλεων - ενιαίο κέντρο αποφάσεων - θεσμοί διακυβέρνησης).

Αλλά, αν και οι εξελίξεις ήταν σχεδόν οι ίδιες και στις δύο παραποτάμιες κοιλάδες, στη Μεσοποταμία η αρχαιολογική εικόνα της συλλογικής ύπαρξης δεί-

χνει πως η πολιτισμένη κοινωνία μορφοποιήθηκε εκεί μέσα από έναν αριθμό χωριστών πυρήνων, όπου κάθε πόλη συνιστούσε ένα μικρό κράτος, αντίθετα δηλαδή από ό,τι συνέβη στην Αίγυπτο, η οποία ενώθηκε σε ένα μεγάλο βασίλειο. Οι πόλεις της Σουμερίας δεν ενώθηκαν ποτέ κάτω από μια ενιαία κρατική δομή. Ωστόσο, αν και ανεξάρτητες και παρότι συχνά πολεμούσαν μεταξύ τους, είχαν κοινή γλώσσα και θρησκεία, όμοια κοινωνική και οικονομική οργάνωση, καθώς και κοινή κουλτούρα, οδηγώντας έτσι αρκετούς επιστήμονες να αναφέρονται στην ύπαρξη ενός «σουμεριακού έθνους».

ΠΡΟΔΥΝΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

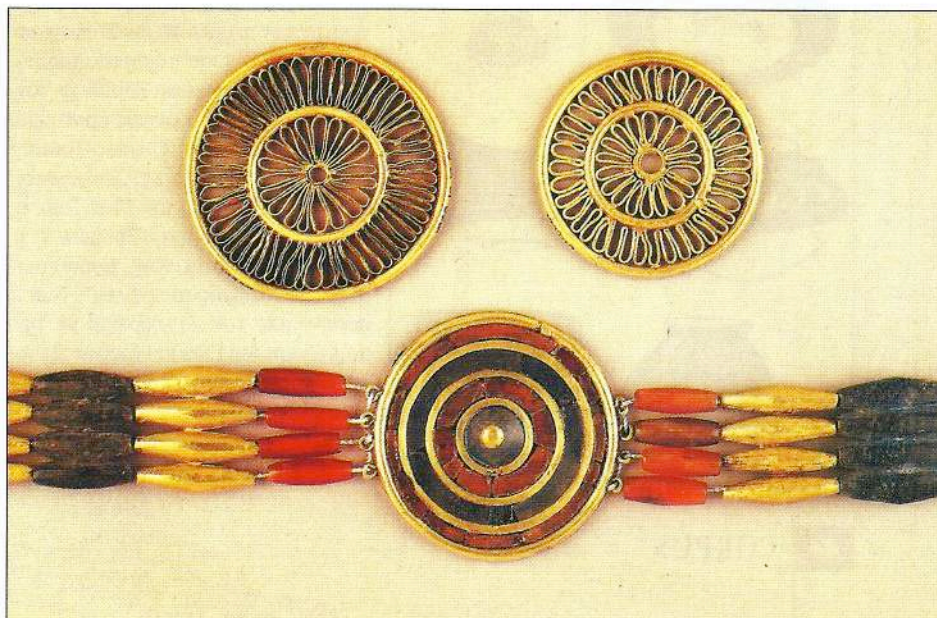
Περίοδος Ουμπάιντ

Η ιστορία των αρχαιότερων οικισμών της νότιας Μεσοποταμίας είναι γνωστή ως περίοδος Ουμπάιντ (5500-4000 π.Χ.) και αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις θέσεις Ουμπάιντ (Tell al-Ubaid), Εριντού, Ουρ (Ur) και Μισμάρ (Tell Mismar). Κατά την περίοδο αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά στη νότια Μεσοποταμία εγκαταστάσεις και περίπλοκα συστήματα αρδευτικών διωρύγων. Με τη συνεργασία όλων των καλλιεργητών κατά μήκος των ποταμών και των παραποτάμων κατέστη δυνατό να αντιμετωπιστεί η καταστροφική εαρινή ανοδός της στάθμης των υδάτων μέσω ενός παροχετευτικού συστήματος, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την τεράστια βελτίωση της σοδειάς και τη συντήρηση πολλαπλάσιου πληθυσμού. Η Εριντού της περιόδου Ουμπάιντ («η αρχαιότερη πόλη του κό-

Ηχείο λύρας από τον τάφο της βασίλισσας Σουμπ-Αντ (τάφος 800B στην Ουρ). Χρυσός, κίανο, λαζουρίτης και ένθετο όστρακο (ύψος 43 cm).

Περιδέραμα και περιόπια από χρυσό, κορνήλιο και λάπις λάζουλι, που βρέθηκαν σε παιδικό τάφο της Ουρ. Γύρω στο 2000 π.Χ. (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

Αποτύπωμα κυλινδρικής σφραγίδας με παράσταση του θεού των υδάτων Ενκί.

Αλαβάστρινο αγγείο με ανάγλυφες παραστάσεις, από το ιερό του Εάννα της Ουρούκ, γύρω στο 3000 π.Χ. (Strommenger-Hirmer, πίν. 19).

Προδυναστική γραπτή κεραμική από την Ουμπάιντ (Woolley, Sumerians, 1965).

ομου», σύμφωνα με μια σουμεριακή παράδοση), ιδρυμένη στο νοτιοδυτικό άκρο του Ευφράτη και καταλαμβάνοντας έκταση 100 στρεμμάτων υπολογίζεται πως είχε πληθυσμό περίπου 4.000 κατοίκων.

Για την προστασία των καλλιεργειών οι κάτοικοι της Εριντού ανήγειραν έναν ναό, τον προιμότερο της περιόδου, αφιερωμένο στον θεό των υδάτων Ενκί (Enki). Το λατρευτικό ιερό, χρονολογούμενο στην 5η χιλιετία (στρώμα XVI), ήταν ένας ναύσκος (4 x 4 μ.) με τριμερή διάρθρωση - χώρο εισόδου (προθάλαμο), κυρίως ναό και ιερό χώρο, βωμό και τράπεζα προσφορών - σχήμα το οποίο διατηρήθηκε κατά βάση αναλλοίωτο σε όλους τους μεταγενέστερους ναούς της Μεσοποταμίας. Εξω από τους περιβόλους του ναού βρισκόταν το νεκροταφείο, αποτελούμενο από απλούς τετράγωνους τάφους επενδεδυμένους με λασπότουβλα. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι απουσιάζουν ταφές πολυτελώς κτερισμένες, υποδηλώνει εμμέσως την απουσία κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Η απουσία πρώτων υλών στη νότια Μεσοποταμία ανάγκασε τους κατοίκους της περιόδου Ουμπάιντ να ασχοληθούν με το εμπόριο. Έτσι εμπορικοί δρόμοι ένωσαν την πεδιάδα της Μεσοποταμίας με την οροσειρά του Ζάγγου στα ανατολικά και με τις παρυφές Αραβικής Ερήμου και τις μεσογειακές ακτές στα δυτικά (πεδιάδα Αμκ του Κάτω Ορόντη). Η διασπορά της γραπτής κεραμικής Ουμπάιντ (που παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με εκείνη των Σουσών) στις ακτές της Ανατολικής Αραβίας πιστοποιεί πως οι ριφοκίνδυνοι ναυτικοί της περιόδου Ουμπάιντ οργάνωσαν εμπορικές αποστολές και περιπλέοντας την αραβική ακτή κατέβηκαν τον Περσικό Κόλπο, ίσως μέχρι τα ορυχεία του Ομάν.

«Ο Κατακλυσμός»

Σύμφωνα με όσα έδειξαν οι ανασκαφές στην Εριντού και σε άλλες θέσεις, η περίοδος Ουμπάιντ ήταν χρονικά πολύ μεγάλη, με διάρκεια 1.500 ετών περίπου. Μετά, αν υιοθετηθεί κανείς τη σουμεριακή παράδοση, «ήρθε ο κατακλυσμός» (τέλος της περιόδου Ουμπάιντ). Ο κατακλυσμός ως γεγονός αναφέρεται στον «Βασιλικό Κατάλογο», στον οποίο καταγράφονται τα ονόματα των περισσότερων Σουμεριών βασιλέων καθώς και η διάρκεια της βασιλείας τους. Σύμφωνα λοιπόν με τον Κατάλογο, ο Κατακλυσμός έγινε μετά τη βασιλεία του Ουμπάρ-Τούτου (Ubar-Tutu), της πόλης Σουρουπάκ (Shuruppak). Ο γιος του Ubar-Tutu, ο ευνεβής Ζιουσούντρα (Ziusudra / ή Uta-Napishtim κατά τους Βαβυλώνιους) - αντίστοιχος του βιβλικού Νώε - σώθηκε από τον κατακλυσμό με την παρέμβαση του Ενκί και διαφύλαξε το «σπέρμα της ζωής». Σύμφωνα με μια μεταγενέστερη βαβυλωνιακή παραλλαγή του μύθου ο Ενκί απευθύνθηκε ως εξής στον Ζιουσούντρα: «Ανθρώπε της

Σουρουπάκ, γιε του Ούμπαρ-Τούτου, γκρέμισε το σπίτι, χτίσε ένα πλοίο! Παράτα τ' αγαθά σου, σώσε τη ζωή σου!».

Ο ανασκαφέας της Ουρ, Sir Leonard Wooley, επιχείρησε να τεκμηριώσει ανασκαφικά την ιστορική πραγματικότητα του Κατακλυσμού, βασιζόμενος σε ένα «στρώμα κατακλυσμού» στο πρώιμο νεκροταφείο της Ουρ. Σύμφωνα λοιπόν με τον Wooley, προς τα τέλη της περιόδου Ουμπάιντ σημειώθηκε ένας «κατακλυσμός», από τον οποίο, εκτός από την πολιτεία της Ουρ, που βρισκόταν πάνω σε έναν ψηλό λόφο, πολλές θέσεις της περιόδου καταστράφηκαν εντελώς. Η υπόθεσή του στηρίχθηκε στη διαπίστωση ότι ο «σωρός λάσπης, ο οποίος επικαθίσε στις πλαγιές της Ουρ, προϋποθέτει έναν κατακλυσμό που τα νερά του θα είχαν αρκετό βάθος με αποτέλεσμα να χαθεί το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού».

Ομως η παραπάνω θεωρία του ενός και μοναδικού «Κατακλυσμού» δεν έτυχε αποδοχής από την επιστημονική κοινότητα. Αρκετοί αρχαιολόγοι έχουν διαπιστώσει «στρώματα κατακλυσμού» και σε άλλες θέσεις της Μεσοποταμίας (Kish, Shuruppak) χρονολογούμενες μάλιστα σε διαφορετικές περιόδους. Εξάλλου οι κατακλυσμοί υπό τη μορφή πλημμυρών είναι φαινόμενο ενδημικό στη Μεσοποταμία και ως εκ τούτου, παρότι ο μύθος έχει πιθανότητα ιστορική βάση, ωστόσο είναι μάλλον ανέφικτο να ταυτιστεί ανασκαφικά ο «Κατακλυσμός» της σουμεριακής παράδοσης.

Περίοδος Ουρούκ

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες στη νότια Μεσοποταμία έδειξαν πως κατά το δεύτερο ήμισυ της 4ης χιλιετίας π.Χ. έγιναν περισσότερα βήματα προς την αστικοποίηση. Οι παλαιότεροι νεολιθικοί οικισμοί άλλαξαν μορφή, μεγάλωσαν σε έκταση και πληθυσμό, ενώ η αυξανόμενη χρήση του μετάλλου και του κεραμικού τροχού απεικονίζουν μια γενικότερη πρόοδο στον τομέα του υλικού πολιτισμού. Στην Ουρούκ (Uruk / βιβλική Ερέχ) η αρχαιολογική εικόνα των πρώτων (προιμότερων) στρωμάτων του τεχνητού λόφου (τελ.) έδειξε πως το νεολιθικό χωριό μεγάλωσε σε μέγεθος, αν και παρόλα αυτά παρέμεινε χωριό, χωρίς να μπορεί να ονομαστεί ακόμη πόλη. Αποτελείτο ολοκληρωτικά από καλά μενιες καλύβες και πλινθόκτιστες οικίες.

Η εμφάνιση στις επιχώσεις της περιόδου Ουρούκ (4000-3500 π.Χ.) τροχήλατων αγγείων (γκρίζων, μαύρων και ερυθρών), που διαφοροποιούνται από την προηγούμενη γραπτή κεραμική της Ουμπάιντ, καθώς και η αυξημένη χρήση μετάλλου, οδήγησε μερικούς επιστήμονες στην υπόθεση πως οι φορείς του πολιτισμού Ουρούκ ήταν επήλυδες στη νότια Μεσοποταμία και ότι αυτοί οι νεοφερμένοι, που υπερέαζαν τον ντόπιο πληθυσμό (ίσως σημιτικής καταγωγής) της περιόδου Ουμπάιντ, πρέπει να θεωρηθούν - άποψη που υποστήριξε ο S.N. Kramer - ως οι πρώτοι Σουμεριοί. Την υπόθεση του Kramer υιοθέτησε ο Sir L. Wooley και η E. Coult, η οποία υποστήριξε την 4η χιλιετία ως τον χρονικό ορίζοντα έλευσης των Σουμεριών στη νότια Μεσοποταμία.

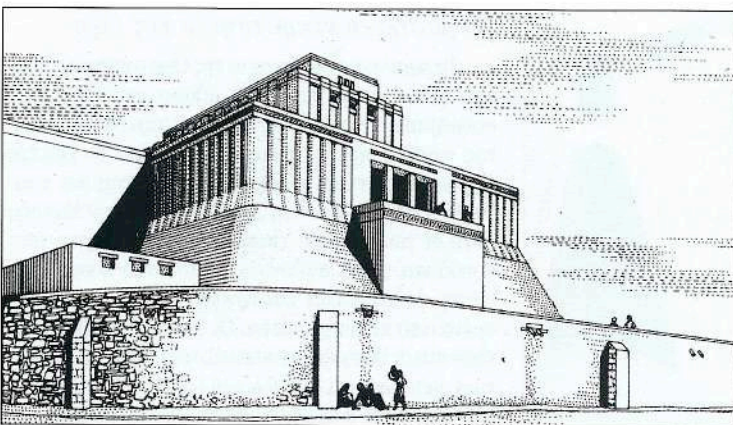
Όμως δεν είναι εντελώς ασφαλής ο συσχετισμός της νέας τεχνολογίας στην κεραμική με την εισβολή ενός νέου λαού στην περιοχή. Ο F. Schachermeyr μάλιστα υποστήριξε πως οι όποιες αλλαγές στην κεραμική είναι πιθανότερο να οφείλονται στην εισαγωγή του κεραμικού τροχού ως νεωτερισμού, αποτέλεσμα ειλημμένης γνώσης από τις εμπορικές σχέσεις, και στην παραγωγή μεταλλικών αγγείων, τα οποία εντέλει μιμούντο οι αγγειοπλάστες, παρά στην έλευση ενός νέου λαού. Έτσι, σύμφωνα με την τελευταία άποψη, ο πολιτισμός του Ουρούκ αποτέλεσε «αβίαστη συνέχεια» του πολιτισμού του Ουμπάντ, ως δημιούργημα του ίδιου ουσιαστικά λαού. Ο Stephen Langdon έφθασε να ισχυριστεί πως οι Σουμερίοι βρισκόνταν στη Μεσοποταμία ήδη πριν από το 5000 π.Χ., χρονικό διάστημα απαραίτητο προκειμένου να βρεθούν στο κέντρο των ζυμώσεων της δημιουργίας του μεσοποταμιακού πολιτισμού κατά τη διάρκεια της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ.

Σχετικά με την καταγωγή και την κοιτίδα των Σουμερίων, πολύτιμες πληροφορίες προσφέρουν η φυσική ανθρωπολογία και η γλωσσολογία. Τα κρανία που βρέθηκαν στους σουμεριακούς τάφους καθώς και οι παραστάσεις Σουμερίων στα έργα τέχνης τους δείχνουν πως οι Σουμερίοι αποτελούσαν ανάμιξη της λεγόμενης «πρωσσοασιατικής ή αρμενοειδούς φυλής» («norderasiatische Rasse»), χαρακτηριστικό της οποίας είναι το βραχύ σχήμα κρανίου, και της συγγενούς «μεσογειακής φυλής», στην οποία επικρατούν οι δολιχοκέφαλοι τύποι. Επίσης οι γλωσσολογικές ενδείξεις, αν και δείχνουν πως η σουμεριακή είναι μια εντελώς ιδιόμορφη γλώσσα, ωστόσο ως προς τη δομή της παρουσιάζει κάποια συγγένεια με τις κανακασιανές γλώσσες. Οι περισσότεροι επιστήμονες σήμερα δέχονται πως αρχική κοιτίδα των Σουμερίων είναι κάποια περιοχή της Κεντρικής Ασίας, κοντά στην Κασπία Θάλασσα.

ΠΡΩΪΜΗ ΔΥΝΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Πρώτη Δυναστεία της Κις

Μετά τον «κατακλυσμό που σάρωσε όλη τη χώρα», όπως αναφέρει ο βασιλικός κατάλογος, τρεις πόλεις, η Κις (Kish), η Ουρούκ (Uruk) και η Ουρ (Ur), ίδρυσαν δυναστείες. Η Πρώτη Δυναστεία της Κις

πως συντέλεσε εξίσου και η ανάγκη προστασίας του ναού από τις πλημμύρες καθώς και η επιθυμία, σε μια χώρα επίπεδη, να είναι ορατός σε μεγάλη απόσταση από τους πιστούς.

Αναπαράσταση του Ναού VII, αφιερωμένου στον θεό των υδάτων Ενκί, στην πόλη Εριντού. Γύρω στο 3000 π.Χ.

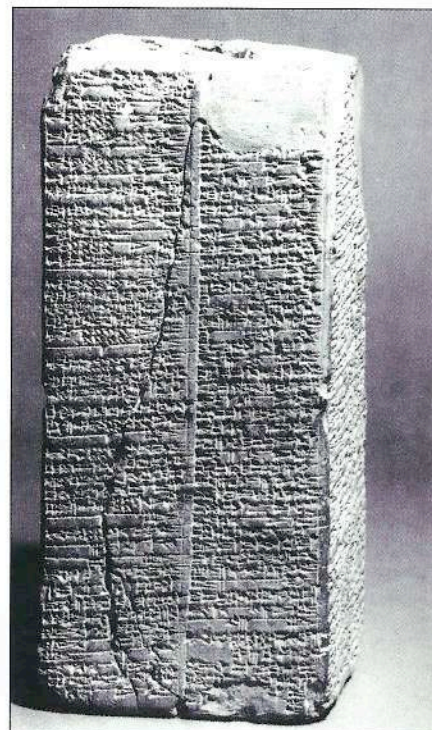

Γυναικείο κεφάλι από την Ουρούκ. Μάρμαρο, περ. 3500-3000 π.Χ.

(πιθανώς περί το 3500 π.Χ.) προηγείται χρονικά και φαίνεται πως διαδραμάτισε έναν ηγετικό ρόλο στη Μεσοποταμία. Ο πιο σημαντικός από τους βασιλείς της Κις ήταν ο Ετάνα (Etana), ο οποίος, 13ος στη σειρά, βασιλεύοντας μάλλον στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., «σταθεροποίησε όλες τις χώρες» (βασιλικός κατάλογος). Ένας από τους διαδόχους του Ετάνα, ο Ενεμπαραγεσί (Enmebaragesi) έκτισε τον πρώτο ναό αφιερωμένο στον θεό Ενλίλ (Enlil), στο θρησκευτικό κέντρο των Σουμερίων στην πόλη Νιρπού (Nippur).

Κατά την ίδια περίοδο ένας άλλος ναός, αφιερωμένος στον θεό των υδάτων Ενκί, κτίστηκε στην αρχαία πόλη Εριντού (στρώμα VII), παρουσιάζοντας για πρώτη φορά τον τύπο των σουμεριακών ναών, με πολύθυρες αίθουσες, χαρακτηριστική τάξη και μικρές διαστάσεις. Η τοποθέτηση του ναού VII της Εριντού πάνω σε εξέδρα αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό που θα υιοθετηθεί από όλη τη μεταγενέστερη θρησκευτική αρχιτεκτονική των Σουμερίων. Η τοποθέτηση του ναού πάνω σε εξέδρα θεωρείται αποτέλεσμα ανύψωσης του εδάφους από αλληπάλληλες ανοικοδομήσεις και επισκευές. Είναι πολύ πιθανό όμως

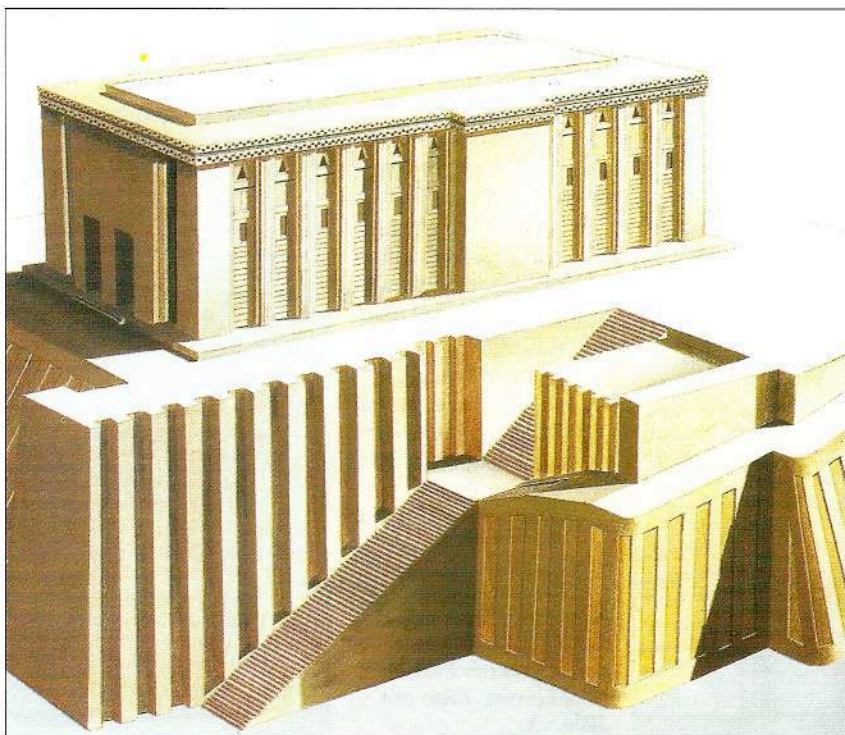
Ο «Βασιλικός Κατάλογος», ένα από τα αρχαιότερα ντοκουμέντα των Σουμερίων είναι ο κατάλογος των Σουμερίων βασιλέων, ο οποίος γράφτηκε γύρω στο 1800 π.Χ. πάνω σε αυτόν τον ορθογώνιο πήλοπλινθο. Αρχίζει από το χρονικό σημείο κατά το οποίο «η βασιλεία κατέβηκε από τον ουρανό» και τελειώνει με τον τελευταίο βασιλιά της δυναστείας της πόλης Ισίν (Σιν-Μαγκίερ, 1827-1817), στα χρόνια της οποίας συντάχθηκε (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

Χρυσό ποτήρι με ραβδώσεις από την Ουρ. Περίπου 2600 π.Χ. (Μουσείο Βαγδάτης).

Σχεδιαστική αναπαράσταση του «Λευκού Ναού» της Ουρούκ. Προδυναστική περίοδος, περ. 3000-2900 π.Χ. Ο ναός πήρε το όνομά του από το λευκό χρώμα των πλευρών του. Ενα μεγάλο κλιμακοστάσιο οδηγούσε σε μια ταράτσα όπου βρισκόταν ο ορθογώνιος ναός.

Πρώτη Δυναστεία της Ουρούκ

Στην πόλη Ουρούκ, την εποχή της βασιλείας του Ενμεπαρραγκεσί της Κις, ο βασιλιάς Μεσκιαγκασειρ (Meskiaggaseir) ίδρυσε την Πρώτη Δυναστεία της Ουρούκ (αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ.). Η Ουρούκ την εποχή αυτή είχε όλα τα χαρακτηριστικά μιας πραγματικής πόλης: σε μια έκταση 4500 στρεμμάτων κατοικούσαν 40.000 άνθρωποι, ενώ ένα τείχος από πλινθότουβλα την προστάτευε από τις εχθρικές επιδρομές. Στο κέντρο της πολιτείας δέσποζε ο ναός του θεού Εάννα. Το ιερό του Εάννα ήταν ένα εκτεταμένο συγκρότημα με μεγάλα άνδρα και αυλές. Ο ναός του θεού Αν (ναός D ή «Ασβεστολιθικός», λόγω του υλικού κατασκευής) με διαστάσεις 50 x 80 μ., θεωρείται ως ο μεγαλύτερος ναός των Σουμερίων. Ανήκει στον ίδιο τύπο με τον ναό VII της Εριντού, με άξονα συμμετρίας και προσανατολισμό των γωνιών στον Βορρά («διαγώνιος προσανατολισμός»). Το εσωτερικό του ναού δομείται με βάση έναν μεγάλο χώρο σε σχήμα T, πλάτους 10 μ., πιθανώς υπαίθριο (ίσως όμως στεγαζόμενο με κέδρινες δοκούς) γύρω από τον οποίο διαρθρώνονται μικρότερα δωμάτια (τελετουργική ή βοηθητική χρήση). Ο «Ασβεστολιθικός» Ναός συγκροτούσε μαζί με έναν άλλο μικρότερο ναό (Ναός C), ο οποίος σχημάτιζε μαζί του γωνία 90 μοιρών, ένα εντυπωσιακό σύνολο.

Δυτικά και σε αρκετή απόσταση από τον Ασβεστολιθικό Ναό, υψωνόταν ένας άλλος, επίσης μνημειακός ναός, γνωστός ως «Λευκός Ναός». Ήταν και αυτός συμμετρικός με διαγώνιο προσανατολισμό και με στενόμακρη, ορθογώνια όμως, εσωτερική, πιθανώς στεγασμένη αίθουσα, σε μια άκρη της οποίας υψωνόταν ο βωμός και το λατρευτικό άγαλμα. Γύρω από τις μακριές πλευρές αυτού του «σηκού» ανοίγο-

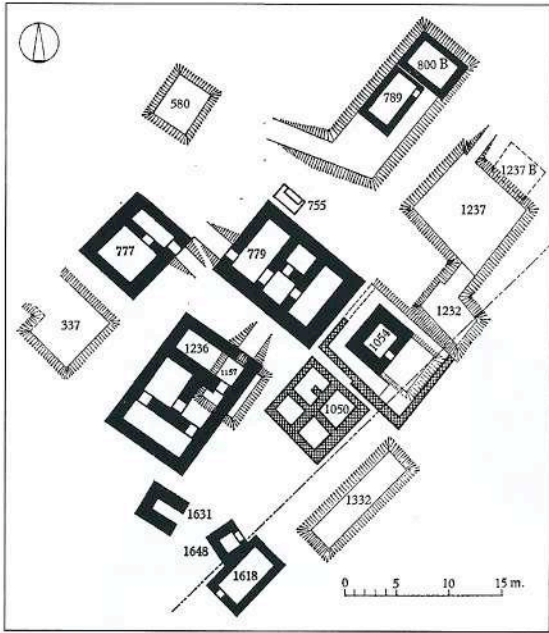
νται δευτερεύοντες χώροι, προσεκτικά τοποθετημένοι, όχι όμως και απόλυτα συμμετρικά. Η είσοδος στον ναό επιτυγχάνεται μέσω θυρών που ανοίγονταν στις στενές πλευρές και στη δυτική πρόσοψη. Οι τοίχοι του ναού ήταν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά «δαντελωτοί» (με σύστημα εσοχών και εξοχών τετραγωνικής διατομής) και επιχρισμένοι με λευκό κονίαμα, γεγονός το οποίο δικαιολογεί το όνομα του ναού. Ενα μεγάλο κλιμακοστάσιο, το οποίο διακόπτετο από πλατύσκαλο, οδηγούσε στην κορυφή του άνδρου-ταράτσας (ακανόνιστου σχήματος και ύψους 12 μ.), πάνω στο οποίο ήταν κτισμένος ο Λευκός Ναός. Ο ναός αυτός, ικανοποιώντας μια βαθιά θρησκευτική αντίληψη των Σουμερίων, ότι ο θεός κατοικεί πάνω σε «βουνό», θα αποτελέσει το πραγματικό Ζιγκουράτ (Ziggurat) των επόμενων αιώνων. Συγχρόνως ο ναός ήταν η έδρα της δύναμης του ιερατείου. Είναι φανερό πως η κοινωνία της Ουρούκ υπήρξε, ιδίως στην αρχή, έντονα θεοκρατική, με το ιερατείο να διαδραματίζει, ως μια παντοδύναμη κλίση, κυρίαρχο ρόλο. Οι ναοί όμως της Ουρούκ μας αποκαλύπτουν και τη δύναμη μιας κοινότητας ανθρώπων, η οποία διαθέτοντας ένα πλεόνασμα πλούτου και με τη βοήθεια ενός άρτια οργανωμένου ιερατείου κατάφερε να γίνει πόλη.

Πρώτη Δυναστεία της Ουρ

Ξαναγυρίζοντας στις ιστορικές εξελίξεις, όπως καταγράφονται στον βασιλικό κατάλογο, ένας από τους διαδόχους του βασιλιά Μεσκιαγκασειρ, ο πέμπτος στη σειρά, ήταν ο θρυλικός Γκιλγκαμές (Gilgamesh). Την εποχή που ο Γκιλγκαμές βασιλεύει στην Ουρούκ, σε μια άλλη σουμεριακή πόλη, την Ουρ (Ur), ο βασιλιάς Μεσανπεάντα (Mesanpeadda) ίδρυσε την Πρώτη Δυναστεία της Ουρ (2600 π.Χ. περίπου). Σκληροί πόλεμοι ξέσπασαν ανάμεσα στην Ουρ και στην Κις για τον έλεγχο της ιερής πόλης Νιππούρ, θρησκευτικού κέντρου των Σουμερίων. Τελικά ο βασιλιάς Μεσανπεάντα κατάφερε να αποσπάσει τη Νιππούρ από τον βασιλιά της Κις, Αγκα (Agga), τελευταίο βασιλιά της δυναστείας σύμφωνα με τον βασιλικό κατάλογο. Οι βασιλείς της Ουρ, γύρω στο 2600-2500 π.Χ., ήταν πολύ πλούσιοι και είχαν καταφέρει να συγκροτήσουν έναν αξιόλογο στρατό, με τον οποίο κυριάρχησαν σε όλη τη Σουμερία.

Το βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ

Το βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ αντανάκλα τον κολοφώνα, στον οποίο είχε φθάσει αυτή η ισχυρή σουμεριακή πόλη-κράτος κατά τη διάρκεια του πρώτου ημίσεος της 3ης χιλιετίας π.Χ. Από τα λειψάνω ευρήματα φαίνεται πως η πυροτεχνολογία και η μεταλλοτεχνία έφθασε στη Σουμερία κατά την περίοδο αυτή σε πολύ υψηλό επίπεδο. Τα αντικείμενα από χρυσό και ασήμι αφθονούν. Εκτός από κοσμήματα, σκεύη, όπλα, ακόμα και εργαλεία ήταν κατασκευασμένα από πολύτιμα υλικά. Οι Σουμεριοί χρυσοσχοί ήταν πια σε θέση να κατασκευάζουν σύρμα από πολύτιμα μέταλλα και μεταλλόκολλα. Λεπτές αλυσίδες και περίτεχνα στολίδια επεξεργασμένα με κόκκους

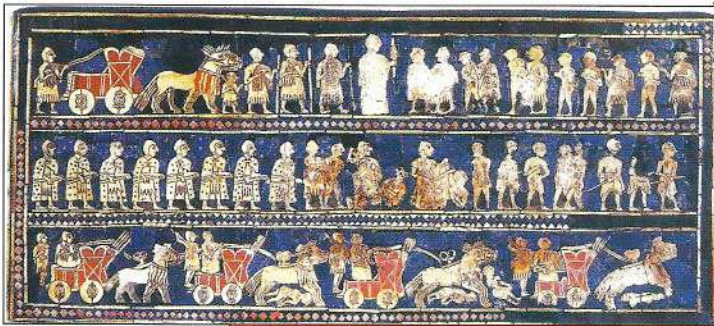
Τη χλιδή της πρώιμης σουμεριακής αυλής της Ουρ φανερώνουν τα πλούσια ευρήματα που ήλθαν στο φως με την ανασκαφή του βασιλικού νεκροταφείου της Ουρ, δίνοντας συγχρόνως πολύτιμες πληροφορίες για τα έθιμα ταφής των Σουμερίων. Βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ: τάφοι και φρέατα θανάτου (Wooley, Ur Excavations II).

Ομοίωμα πλοίου κατασκευασμένο από άσφαλτο. Βρέθηκε σε τάφο της Ουρ. Γύρω στο 2300 π.Χ. Αποτελεί τυπικό παράδειγμα σουμεριακού πλοίου (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

και σύρμα, χρυσά σκεύη και όπλα, συνιστούν μια πολυτέλεια και εκλέπτυνση, που εκτός από έναν άνευ προηγουμένου συσσωρευμένο πλούτο υποδηλώνουν μια εξαιρετικά δυναμική τεχνολογική παράδοση. Πολυάριθμα είναι όμως και τα λίθινα αγγεία, από αλάβαστρο, σεσαίτιη, διορίτη και αβρεστόλιθο, ενώ όστρεο, σεντέφι και κύανο διακοσμούν ως ένθετα πολλά έργα τέχνης.

Συνολικά ανασκάφησαν 16 βασιλικοί τάφοι, οι οποίοι σύμφωνα με τον ανασκαφέα L. Wooley χρονολογούνται από το 3500 π.Χ. περίπου οι προωιότεροι μέχρι τις αρχές της πρώτης δυναστείας της Ουρ (2600 π.Χ. περίπου) οι νεώτεροι. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τάφοι βασιλέων, οι οποίοι δεν αναφέρονται στον βασιλικό κατάλογο, όπως ο «Meskalamdug» και ο «Akalamdug».

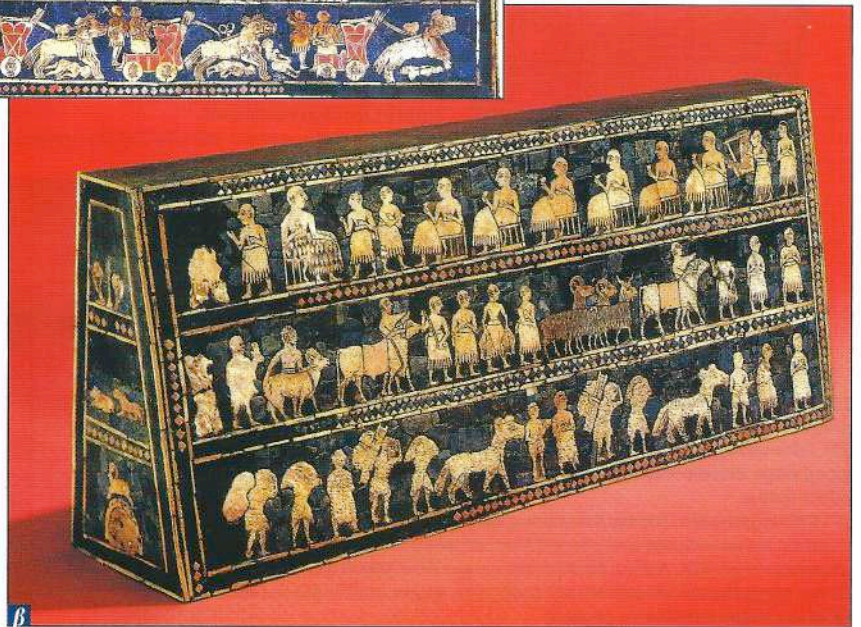

α

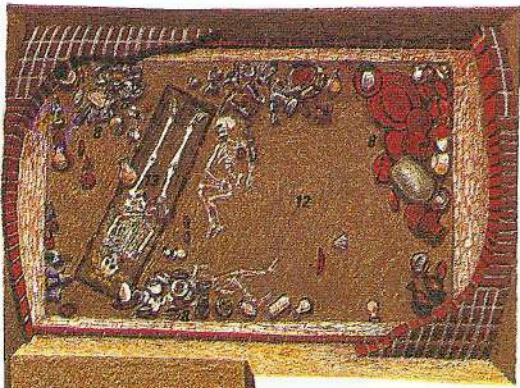
Το «Λάβαρο της Ουρ» (από τον τάφο P.G. 779, του βασιλικού νεκροταφείου της Ουρ, περ. 2600 π.Χ.). Πρόκειται για ένα είδος στενού εξαπλευρου κιβωτίου που πλαταιίνει ελαφρά προς τα κάτω και έχει τις τέσσερις πλευρές του διακοσμημένες με ενθέσεις από όστρεο, κύανο και κορνήλιο και με άσφαλτο ως συνδετικό υλικό. Εικονίζει παραστάσεις χωρισμένες σε τρεις παράλληλες, οριζόντιες ζωνές, με ενιαίο θέμα στην κάθε πλευρά. Στη μία πλευρά (α) εικονίζονται πολεμικές σκηνές: τέθριππα άρματα, πολεμιστές οπλισμένοι με κράνη και δόρατα, ενώ ο βασιλιάς στέκεται στο κέντρο της επάνω ζώνης, σε μεγαλύτερο μέγεθος. Στην άλλη πλευρά (β) εικονίζεται σκηνή θυσίας και συμπόσιου, στην επάνω ζώνη, όπου παρουσιάζεται ο βασιλιάς με μια μεγάλη ακολουθία να γιορτάζει υπό τη συνοδεία μουσικών (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

Οι απλοί τάφοι είναι λάκκοι σκαμμένοι στο έδαφος, με τον νεκρό τοποθετημένο σε στάση ύπνου, δηλαδή στο πλάι με τα πόδια συνήθως λυγισμένα, τυλιγμένος με ψάθα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις μέσα σε ξύλινη ή πήλινη (ελλειψοειδή) σαρκοφάγο. Σε μερικούς τάφους ανάμεσα στα άλλα κτερίσματα είχε τοποθετηθεί ομοίωμα πλοίου από άσφαλτο, φορτωμένο με αγγεία γεμάτα τρο-

Το χρυσό κράνος του βασιλιά Μεσκαλάμντογκ (Meskalamdug), από το βασιλικό νεκροταφείο της Ουρ (τάφος P.G. 755). Πρώιμη Δυναστική περίοδος, περ. 2600 π.Χ. Ο τάφος του Μεσκαλάμντογκ ήταν ένας απλός λάκκος σκαμμένος στο έδαφος, στο βάθος του οποίου υπήρχε μια ξύλινη σαρκοφάγος με το σώμα του νεκρού. Ο βασιλιάς φορούσε στο κεφάλι του το χρυσό κράνος, το οποίο είναι σφρηγλητημένο σε σχήμα περούκας που φθάνει μέχρι τον αυχένα σκεπάζοντας τις παρειές. Τα μαλλιά δηλώνονται με εγχάρακτες γραμμές, ενώ τα αυτιά παριστάνονται ολόγλυφα (Μουσείο Βαγδάτης, Ιράκ).

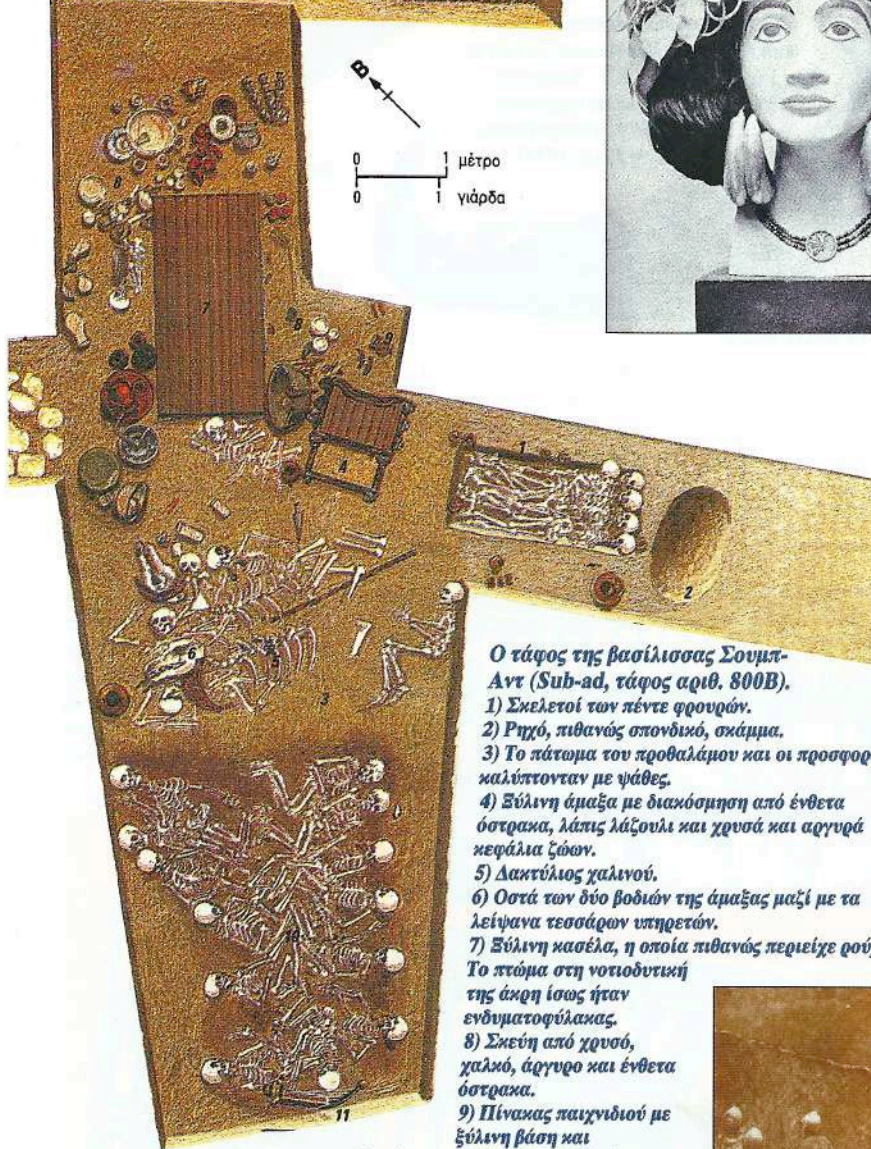
β

Το κεφάλι της βασίλισσας Σουμπ-Αντ (αναπαράσταση, Wooley, Sumerians).

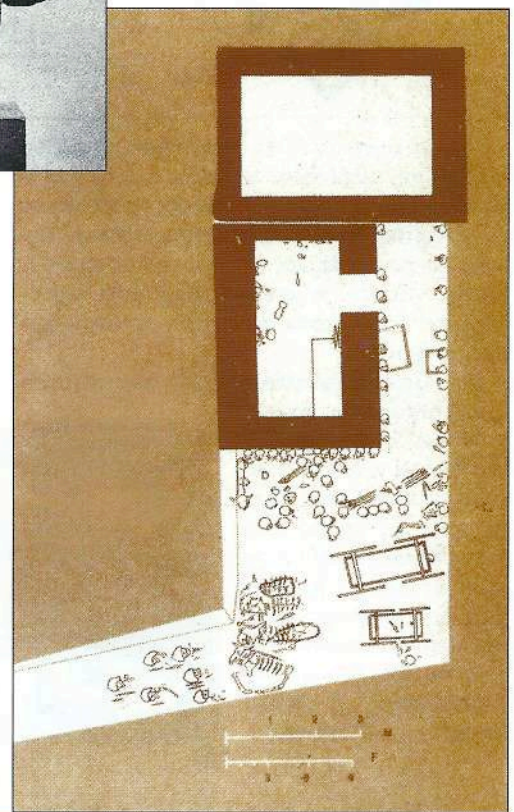

Βασιλικοί τάφοι αρ. 789 και 800B από το νεκροταφείο της Ουρ. Οι τάφοι των βασιλέων στο νεκροταφείο της Ουρ συνοδεύονταν από ανθρωποθυσίες. Σώματα ανδρών και γυναικών είχαν τοποθετηθεί στον πυθμένα του τάφου, όπου και εκτελέστηκαν. Στον τάφο υπ' αρ. 789 οι στρατιώτες της φρουράς κείτονταν νεκροί στην αρχή του κεκλιμένου δρόμου που οδηγούσε στον τάφο. Μπροστά στην είσοδο είχαν σιδηροβαριές τετράτροχες άμαξες με δύο βόδια ζευγμένα η καθεμία, μαζί με τους ηνιόχους και τους υπόλοιπους ακόλουθους (Wooley, Ur).

- Ο τάφος της βασίλισσας Σουμπ-Αντ (Sub-ad, τάφος αριθ. 800B).
- 1) Σκελετοί των πέντε φρουρών.
 - 2) Ρηχό, πιθανώς σπονδικό, σκάμμα.
 - 3) Το πτώμα του προθαλάμου και οι προσφορές καλύπτονταν με ψάδες.
 - 4) Ξύλινη άμαξα με διακόσμηση από ένθετα όστρακα, λάιπς λάζουλι και χρυσά και αργυρά κεφάλια ζώων.
 - 5) Δακτύλιος χαλινού.
 - 6) Οστά των δύο βοδιών της άμαξας μαζί με τα λείψανα τεσσάρων υπηρετών.
 - 7) Ξύλινη κασέλα, η οποία πιθανώς περιείχε ρούχα. Το πτώμα στη νοτιοδυτική της άκρη ίσως ήταν ενδυματοφύλακας.
 - 8) Σκεύη από χρυσό, χαλκό, άργυρο και ένθετα όστρακα.
 - 9) Πίνακας παιχνιδιού με ξύλινη βάση και διακόσμηση από χρωματιστά όστρακα.
 - 10) Πτώματα δέκα υπηρετριών.

- 11) Αρσιστής κοντά σε μια άρτα διακοσμημένη με ενθέσεις και ένα κεφάλι μοσχαριού από χρυσό και κρύαο.
- 12) Λιθόκτιστος ταφικός θάλαμος με χρωμάτινο δάπεδο. Βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από το υπόλοιπο ταφικό όργανο και έχει διαστάσεις 4,35 x 2,80 μ.
- 13) Ξύλινη νεκρική κλίνη της βασίλισσας Σουμπ-Αντ. Το επάνω μέρος του σώματός της καλυπτόταν από χάντρες διατεταγμένες έτσι ώστε να σχηματίζουν μανδύα, ενώ τα δάκτυλά της έφεραν δέκα χρυσά δακτυλίδια. Κοντά της βρέθηκαν δύο σώματα συνεσταλμένα, το ένα στο κεφάλι και το άλλο στα πόδια του ξύλινου φορείου.

φές. Οι βασιλικοί τάφοι κτισμένοι με λίθους ή τούβλα βρισκόταν στον πυθμένα ενός λάκκου (βάθους μέχρι και 9 μ.), στον οποίο οδηγούσε ένα πρανάς. Οι οροφές αυτών των τάφων είναι καμαρωτές με αφιδωτά άκρα, κτισμένες σε αρκετές περιπτώσεις με το εκφορικό σύστημα. Όπως αναφέρει ο L. Wooley, «είναι εκπληκτικό να βλέπει κανείς πώς οι Σουμέριοι, σ' αυτήν την πρώιμη εποχή, ήταν εξοικειωμένοι και χρησιμοποιούσαν όχι μόνο τον κίονα, αλλά και το τόξο, την καμάρα και τον θόλο».

ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η Σουμερία υπό την κυριαρχία του Ελάμ

Η έριδα όμως γύρω από τη Νιππούρ συνεχίστηκε και ο Γκιλγκαμές της Ουρούκ, μετά από σφοδρό πόλεμο, νίκησε τον διάδοχο και γιο του Μεσαννεπάντα, Μεσκιαγκνούνα (Meskiagnunna), και απέσπασε τη Νιππούρ από την Ουρ, ελέγχοντας έτσι δικαιοδικα ως επικυρίαρχος βασιλιάς (lugal) όλες τις πόλεις-κράτη της Σουμερίας. Ωστόσο, οι συνεχείς πόλεμοι και ο σκληρός αγώνας ανάμεσα στις τρεις ισχυρότερες πόλεις, Κις, Ουρούκ και Ουρ, για τον έλεγχο της Νιππούρ, εξασθένησαν το ηθικό του λαού των Σουμερίων και τελικά μια ξένη δυναστεία, της ελαμικής πόλης-κράτους Αβάν (Awan) έθεσε τέλος στην Πρώτη Δυναστεία της Ουρ.

Η εναλλαγή των δυναστειών ανάμεσα σε σουμεριακές και ελαμικές πόλεις-κράτη αποτελεί τεκμήριο της ταραγμένης περιόδου. Η Κις κατάφερε να νικήσει την Αβάν και να ιδρύσει τη Δεύτερη Δυναστεία. Οι Ελαμίτες όμως βασιλείς εξακολούθησαν να είναι ισχυροί και έτσι ένας βασιλιάς της ελαμικής πόλης Χαμάζι (Hamazi) άπλωσε την κυριαρχία της σε όλη τη Σουμερία. Ακολούθησε η Δεύτερη Δυναστεία της Ουρούκ και αμέσως μετά η Δεύτερη Δυναστεία της Ουρ, κατά τη διάρκεια της οποίας βασιλεύσαν τέσσερις Σουμέριοι ηγεμόνες. Φαίνεται ωστόσο πως αυτές οι σουμεριακές δυναστείες ήταν μικρής ισχύος και πως οι Ελαμίτες εξακολουθούσαν να ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό ακόμα τη Σουμερία.

Η Απελευθέρωση

Η σωτηρία ήλθε, σύμφωνα με μια επιγραφή που βρέθηκε στην πόλη Αντάμπ (Adab), από τον Λουγκαλνεμούντου (Lugalnemundū), ο οποίος βασιλεύει περί το 2500 π.Χ. Απελευθέρωσε τη Σουμερία από την ελαμική επικυριαρχία και μετέτρεψε την πόλη του Αντάμπ σε κέντρο ενός ευρύτερου βασιλείου. Η δύναμή του ήταν τόσο μεγάλη που αν και τέσσερις ενοί (ensi = τοπικοί ηγεμόνες) ενόθησαν εναντίον του, αυτός τους κατανίκησε.

Μετά την εκδίωξη των Ελαμιτών οι σουμεριακές πόλεις-κράτη ενδυναμώθηκαν ξανά. Στις αρχές του 25ου αιώνα π.Χ. ένας πολύ ισχυρός βασιλιάς, ο Μεσιλίμ (Mesilim), γνωστός από διάφορα μνημεία τα οποία φέρουν το όνομά του, πήρε την εξουσία στην πόλη Κις. Στη Λαγκάς βρέθηκε ένας κεφαλοθραύστης

Χάντρες από κορνήλιο, λάπις λάζουλι και αιματίτη, που βρέθηκαν σε τάφους στην Ουρ. Γύρω στο 2350-2000 π.Χ. (Early Mesopotamia and Iran, 1994).

Ο κεφαλοθραύστης του Μεσιλίμ, βασιλιά της Κις, με ανάγλυφη παράσταση λιονταριών (Μουσείο Λούβρου).

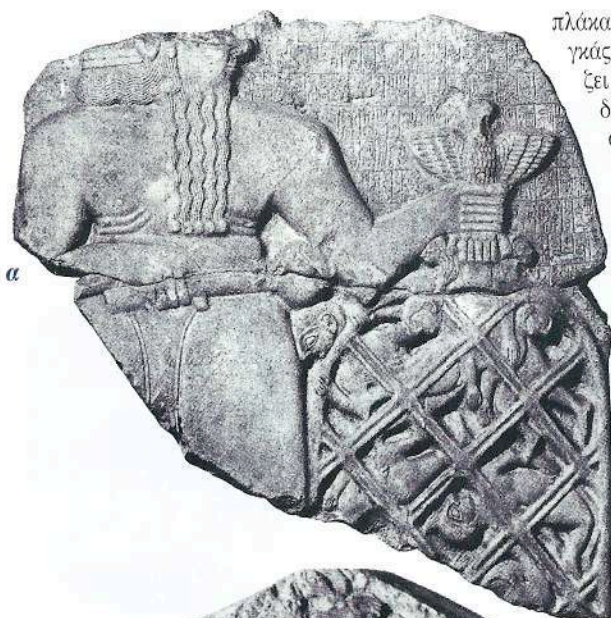
με ανάγλυφες παραστάσεις και με εγχάρακτη επιγραφή στην οποία αναφέρεται το όνομα του Μεσιλίμ. Πρέπει να έχαιρε σημαντικής εκτίμησης από τους άλλους Σουμέριους ηγεμόνες, όπως προκύπτει τόσο από τις μαρτυρίες του επιγραφικού υλικού (όπου αναφέρεται ως «κύριος της χώρας Σουμέρ») όσο και από το γεγονός ότι μεσολάβησε στις συνοριακές διαμάχες μεταξύ των πόλεων Ούμμα (Umma) και Λαγκάς.

Η Δυναστεία της Λαγκάς

Στο διάστημα από το 2500 μέχρι το 2350 π.Χ. περίπου η πόλη Λαγκάς (Lagash) εξελίχθηκε σε μια πολύ σημαντική και υπολογισίμη δύναμη. Ιδρυτής της Δυναστείας της Λαγκάς ήταν ο βασιλιάς Ουρ-Νανσή (Ur-Nanshe), ο οποίος ανήλθε στον θρόνο γύρω στο 2450 π.Χ. Ο βασιλιάς εικονίζεται δύο φορές, μαζί με τα τέσσερα παιδιά του, πάνω σε μια αναθηματική

Αφιερωματική ανάγλυφη πλάκα του Ουρ-Νανσή, βασιλιά της Λαγκάς. Ο Ουρ-Νανσή εικονίζεται με ένα καλάθι πάνω στο κεφάλι του γεμάτο οικοδομικά υλικά. Μπροστά του στέκονται όρθιοι οι τέσσερις γιοί του. Κάτω εγκαινιάζει την αποπεράτωση του έργου. (Μουσείο Λούβρου).

Την ομότητα των πολεμικών συγκροτήσεων στη Σουμερία κατά το δεύτερο ήμισυ της 3ης χιλιετίας π.Χ. σκιαγραφεί η περίφημη «Στήλη των Γυτών». Αφιερωματική στήλη του Εαννατούμ, ενσί (βασιλιά) της Λαγκάς. Στην κύρια όψη (α) ο θεός Νιργκίρσου πιάνει στο δίχτυ τους εχθρούς της Λαγκάς. Στην πίσω όψη (β, γ): γύπες κατασπαράζουν μέλη νεκρών εχθρών (β) και ο Εαννατούμ οδηγεί πεζός (πάνω) φάλαγγα οπλιτών και σε άρμα (κάτω) (γ). (Strommenger-Hirmer, πίν. 66-67).

πλάκα που βρέθηκε στη Λαγκάς και η οποία απθανατίζει τη μεγάλη οικοδομική δραστηριότητά του. Σύμφωνα με διάφορες αφιερωματικές επιγραφές ο Ουρ-Νανσή έκτισε ναούς και άλλα αρχιτεκτονήματα, ίδρυσε αγάλματα και μερίμνησε για την κατασκευή διωρύγων, ενώ ήταν πολύ δραστήριος στις σχέσεις του με άλλες χώρες.

Όμως η Λαγκάς δεν έζησε μεγάλα διαστήματα ηρεμίας και αυτό λόγω των σκληρών πολέμων που διεξήγαγε με τη γειτονική πόλη Ούμμα για την

κατοχή της Γκουεντίνα (Guedinna), περιοχής ευρισκόμενης βόρεια της Λαγκάς. Τελικά ο εγγονός του Ουρ-Νανσή, ο Εαννατούμ (Eannatum), που βασιλεύσε γύρω στο 2430 π.Χ., νίκησε την Ούμμα και ξαναπήρε την Γκουεντίνα. Επίσης έκτισε ένα κανάλι-σύνορο ανάμεσα στις δύο πόλεις, που έμεινε γνωστό ως «Λιοντάρι της Πεδιάδας». Εκεί ο Εαννατούμ ίδρυσε τη «Στήλη των Γυτών», μια αοβεστολιθική πλάκα, πάνω στην οποία καταγράφηκε η νίκη του προστάτη θεού

της Λαγκάς Νινγκίρσου (Ningirsu), ο οποίος βοήθησε τον Εαννατούμ να επανακτήσει την Γκουεντίνα. Ο Εαννατούμ όμως συνέχισε τους νικηφόρους πολέμους του εναντίον και άλλων γειτονικών πόλεων-κρατών. Έτσι απέκρουσε τις επιθέσεις των Ελαμιτών και νίκησε τις πόλεις Ουρούκ, Ουρ, Ακσάκ και Κις, φθάνοντας να αποκτήσει τον τίτλο «βασιλιάς της Κις», που ισοδυναμούσε με κυριαρχία πάνω σε όλη τη Σουμερία. Νίκησε ακόμα και τις στρατιωτικές δυνάμεις του βασιλείου του Μάρι (Mari), στον άνω Ευφράτη, που έσπευσαν να βοηθήσουν τις πόλεις Κις και Ακσάκ. Σε κάποια όμως από αυτές τις μάχες σκοτώθηκε.

Τελευταίος βασιλιάς της Δυναστείας της πόλης Λαγκάς ήταν ο Ουρουκαγκίνα (Urukagina), ιδιαίτερα σημαντικός για τις κοινωνικές του μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με

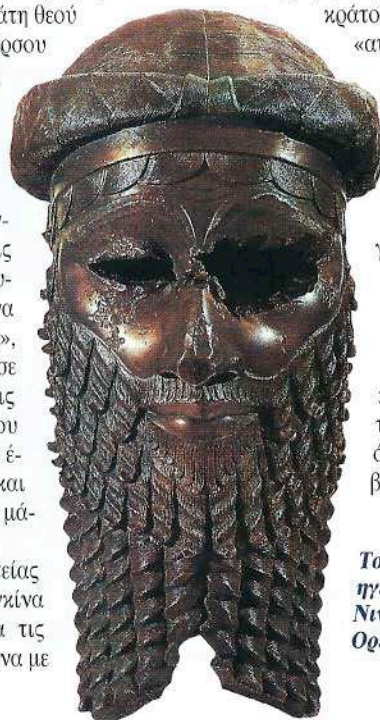
κητορικές και αφιερωματικές επιγραφές, ο Ουρουκαγκίνα κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες ώστε να υπάξει κοινωνική δικαιοσύνη, δείχνοντας έντονο ενδιαφέρον για τάξεις όπως αυτή των αλιέων, των εμπόρων, των αγροτών και των κτηνοτρόφων, και πήρε μέτρα προστασίας τους από την αυθαιρεσία των αξιωματούχων του ιερατείου. Ο Ουρουκαγκίνα υπήρξε πολύ αγαπητός από τον λαό και έτσι ειρηνοφίλος καθώς ήταν φαίνεται πως δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει μια νέα επίθεση του προαιώνιου εχθρού, της πόλης Ούμμα. Ο ενσί της Ούμμα, Λουγκαλζαγκεζί (Lugalzagezi), επιτέθηκε στη Λαγκάς και την κατέστρεψε. Τελικά όμως η τύχη του Λουγκαλζαγκεζί δεν κράτησε πολύ. Γύρω στο 2385 π.Χ. ο Ακκάδιος βασιλιάς Σαργών ο Μέγας τον νίκησε και τον μετέφερε σιδηροδέσμο στη Νιππούρ. Ο Σαργών ανακηρύχθηκε «βασιλιάς της Σουμερίας και της Ακκάδ», θέτοντας τέλος στην ανεξαρτησία των σουμεριακών πόλεων της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου.

Ακκαδική Περίοδος

Οι Ακκάδιοι, λαός σημιτικής καταγωγής που κατοικούσε στη βόρεια Μεσοποταμία, επηρεάστηκαν πολύ από τον ανώτερο σουμεριακό πολιτισμό. Αν και υποστηρίχθηκε ότι με τη Δυναστεία της Ακκάδ εγκαταστάθηκε ο εκσημιτισμός της νότιας Μεσοποταμίας και των Σουμεριών, ωστόσο οι παραδόσεις και ο πολιτισμός των Σουμεριών ήταν τέτοιας δύναμης ώστε δεν κατέστη εφικτό να αλλοτριωθούν και να χάσουν την εθνική τους ταυτότητα. Αυτό εξάλλου αποδεικνύει στη συνέχεια η αναβίωση της σουμεριακής ανεξαρτησίας και η ίδρυση της λαμπρής Τρίτης Δυναστείας της Ουρ.

Ο Σαργών, «βασιλιάς της Ακκάδ, βασιλιάς της Κις, ιερέας - guda του Αν, βασιλιάς της χώρας, ο μεγάλος ενσί του θεού Ενλίλ», όπως αναφέρει μια επιγραφή, δημιούργησε ένα εκτεταμένο κράτος, που θεωρείται ως η πρώτη «αυτοκρατορία» της ιστορίας.

Ο διάδοχος του Σαργών, ο Ναράμ-Σιν (Naram-Sin), γέυτηκε μεγάλους θριάμβους. Στη γνωστή ως «Στήλη του Ναράμ-Σιν» εικονίζεται ο Ακκάδιος ηγεμόνας σε μια πολεμική εκστρατεία να πατάει νικηφόρα πάνω στα σώματα των εχθρών του. Τελικά όμως δεν απέφυγε την καταστροφή που ήλθε σαν λαίλαπα από τα ανατολικά, ψηλά από τα όρη του Ζάργου. Ήταν οι βάρβαροι Γκούτι (Guti).

Το κεφάλι ενός Ακκαδίτη ηγεμόνα (Σαργών;) από τη Νινεβή. Γύρω στο 2300 π.Χ. Ορείχαλκος, ύψος 30,5 cm.

Γκούτι

«Τα Φίδια και οι Σκορπιοί του Βουνού»

«Στους δρόμους που ρυμουλκούσαν τα ποταμό-πλοιά της (Ακκάδ) δεν φύτρωνε τίποτε άλλο από ζιζάνια. Στους δρόμους που περνούσαν τ' αμάξια της δεν φύτρωνε τίποτε άλλο από το δένδρο του θρήνου (...) δεν περπατάει άνθρωπος γιατί είναι γεμάτοι αγριοκάτσικα, ζωύφια, φίδια και σκορπιούς του βουνού (...) τίποτε άλλο δεν φυτρώνει από την καλαμιά των δακρύων. Ακκάδ αντί για το γλυκόροο νερό της, έρρεε νερό πικρό». Ετσι περιγράφει ένας Σουμεριός ποιητής την καταστροφή από τους βάρβαρους Γκούτι της πάλαι ποτέ ισχυρής πόλης Ακκάδ. Η κυριαρχία των Γκούτι έπεσε σαν βαριά σιιά σε όλη τη Σουμερία και την Ακκάδ για περίπου 150 χρόνια. Προς το τέλος όμως της περιόδου των Γκούτι παρατηρείται μια σημαντική πολιτιστική και πολιτική αναγέννηση στις σουμεριακές πόλεις, με τη Λαγκάς, την Ουρούκ και την Ουρ να διαδραματίζουν και πάλι πρωτεύοντα ρόλο.

ΝΕΟΣΟΥΜΕΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Οι Γκούτι φαίνεται πως ήταν αρκετά απολίτιστοι για να μπορέσουν να συγκροτήσουν μια δική τους ισχυρή διακυβέρνηση στη θέση της Ακκάδ και έτσι περιορίστηκαν σε χαλαρή διοίκηση-εποπτεία την οποία εκμεταλλεύτηκαν οι σουμεριακές πόλεις-κράτη και σταδιακά προχώρησαν σε σχετική ανεξαρτησία, υπό την ανοχή αρχικά των βάρβαρων Γκούτι. Ετσι στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. εγκαινιάστηκε μια νέα περίοδος ευημερίας για τη χώρα Σουμερ. Φαίνεται πως είχαν πια ωριμάσει οι συνθήκες για να κάνουν οι σουμεριακές πόλεις το τελευταίο άλμα προς την πολιτική αυτονομία.

Η Δυναστεία της Λαγκάς - Γουδέας

Η ενσί της Λαγκάς, Ουρ-Μπάου (Ur-Bau), διατηρώντας καλές σχέσεις με τους Γκούτι, ίδρυσε δυναστεία και κατάφερε να ισχυροποιηθεί τόσο ώστε να ελέγξει μερικές άλλες σουμεριακές πόλεις, όπως την Ουρ, την Ούμμα και την Ουρούκ. Αυτός, όμως, με τον οποίο η Λαγκάς έφθασε στη μέγιστη ακμή της, ήταν ένας από τους τρεις γαμπρούς του Ουρ-Μπάου, ο Γουδέας (Gudea). Ο Γουδέας, που έγινε πατεσί (patesi = αρχιερέας κυβερνήτης) της Λαγκάς (γύρω στο 2200 π.Χ.), υπήρξε από τις πιο σημαντικές φυσιογνωμίες της Νεοσουμεριακής Περιόδου. Η εντύπωση την οποία προκάλεσε η προσωπικότητά του τόσο στους σύγχρονούς του όσο και στους μεταγενέστερους Σουμεριούς φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό ανδριάντων του που διασώθηκαν. Οι περισσότεροι από αυτούς καλύπτονται από εγχάρακτες επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται κυρίως στην οικοδομική δραστηριότητα της πόλης Λαγκάς κατά την περίοδο αυτή.

Η νότια Μεσοποταμία περ. 3000-2000 π.Χ. (Ατλας της Παγκόσμιας Ιστορίας, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ).

Πέμπτη Δυναστεία της Ουρούκ - Ουτουχεγκάλ ο «Σωτήρας»

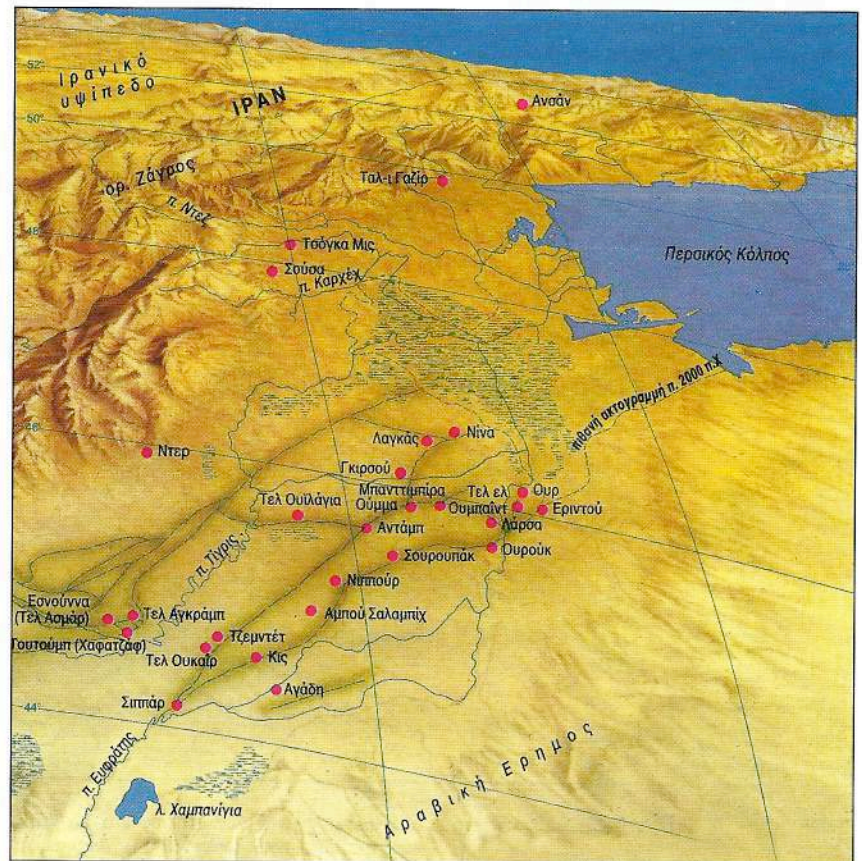
Ωστόσο, τους Γκούτι εκδιώξε, γύρω στο 2150 π.Χ., ο ενσί της Πέμπτης Δυναστείας της Ουρούκ, Ουτουχεγκάλ (Utuhegal). Από μια επιγραφή που διασώθηκε μαθαίνουμε ότι «ο Ουτουχεγκάλ, ο δυνατός άνδρας, νίκησε τους Γκούτι και αιχμαλώτισε τον βασιλιά τους (...) και επανέφερε τη βασιλεία στη Σουμερία». Ο βασιλικός κατάλογος αναφέρει πως ο Ουτουχεγκάλ βασίλευσε επτά χρόνια, χωρίς ωστόσο να καταφέρεται να αναγνωρισθεί ως βασιλιάς (lugal) όλης της Σουμερίας και χωρίς να αποφύγει την ήττα από την άλλη ισχυρή πόλη-κράτος, την Ουρ.

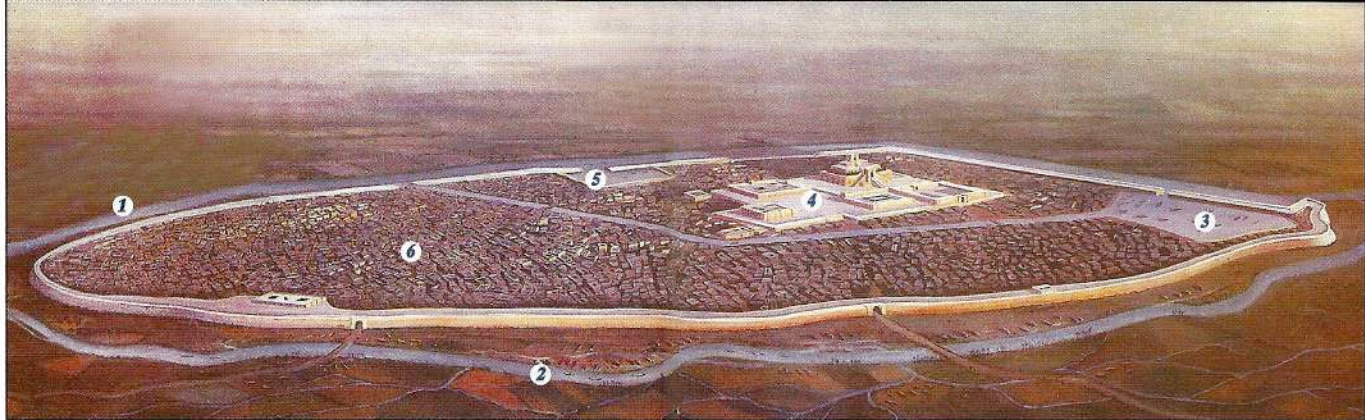
Τρίτη Δυναστεία της Ουρ

Με την Τρίτη Δυναστεία της Ουρ εγκαινιάστηκε μια χωρίς προηγούμενο περίοδος υλικής ευημερίας. Οι Γκούτι αναγκάστηκαν να αποτραβηχθούν στα ορεινά του Ζάγγου, χωρίς πάντως να αφήσουν ανενόχλητες τις σουμεριακές πολιτείες. Τείχη και ιερά επισκευάστηκαν - η δε πόλη Νιππούρ ξανάγινε το θρησκευτικό κέντρο των Σουμεριών. Ιδρυτής της Δυναστείας ήταν ο φωτισμένος ενσί Ουρ-Ναμμού (Ur-Nammu), ο οποίος ανήλθε στον θρόνο (περί το 2100/2050 π.Χ.). Ο Ουρ-Ναμμού διακρίθηκε ιδιαίτερα για τις στρατιωτικές και διοικητικές του ικανότητες. Αποτέλεσμα της πλούσιας στρατιωτικής του δραστηριότητας ήταν, μετά από νίκες εις βάρος των πόλεων Λαγκάς, Ουρούκ, Λάρσα και Νιππούρ, να ανα-

Αφιερωματικός ανδριάντας (ίσως) του Γουδέα, από δολερίτη (Μουσείο Λούβρου, Strommenger-Hirmer, πίν. 131).

Η τειχιωμένη πόλη της Ουρ όπως πρέπει να ήταν κατά τη διάρκεια της Τρίτης Δυναστείας (2100-2000 π.Χ.). Η «πόλη του θεού της Σελήνης Νάννα», κτισμένη πάνω σε έναν λόφο, δίπλα στις όχθες του Ευφράτη, είχε σχήμα ακανόνιστης έλλειψης και περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη, ύψους περίπου 8 μ. Κατά μήκος του δυτικού τείχους έρρεε ο Ευφράτης (1), ενώ κατά μήκος του ανατολικού, μια ευρύχωρη διώρυγα (2) οδηγούσε στον Ευφράτη. Έτσι η πόλη έμοιαζε με νησί. Ένα μικρότερο κανάλι ξεκινούσε από το Βόρειο Διμάνι (3) και διέσχισε την πόλη με δυτική κατεύθυνση. Στη βορειοδυτική γωνία της πόλης βρισκόταν το Τέμενος του θεού Νάννα (4), ένα πραγματικό ανακτορικό συγκρότημα, καθώς για τους Σουμερίους ο ναός αποτελούσε το κέντρο της πόλης. Μέσα στον περίβολο του Τεμένους υψωνόταν το Ζιγκουράτ, ο βαθμιωδής πύργος με τον ναό του Νάννα στην κορυφή του. Δυτικά του Τεμένους βρισκόταν το Δυτικό Διμάνι (5). Όλη η υπόλοιπη έκταση της πόλης ήταν πυκνά δομημένη από κατοικίες (6) (φωτ. TIME LIFE, Παγκόσμια Ιστορία).

γνωριστεί ως αδιαφιλονίκητος βασιλιάς (lugal) όλης της Σουμερίας.

Ο Ουρ-Ναμμού διακρίθηκε ωστόσο και για τα ειρηνικά του έργα. Η πρωτεύουσα Ουρ, «η πόλη του θεού της Σελήνης Νάννα», που στα χρόνια αυτά πρέπει να άγγιζε σε πληθυσμό τις 360.000 ψυχές (κατά τον L. Woolley) στολίστηκε με εντυπωσιακά αρχιτεκτονήματα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει (διατηρείται και σήμερα) το μεγάλο Ζιγκουράτ, συνολικού ύψους 20 μ. περίπου, που έκτισε ο Ουρ-Ναμμού στο Ιερό Τέμενος της τειχιωμένης πολιτείας. Στην κορυφή του Ζιγκουράτ βρισκόταν ο ναός του θεού Νάννα (Nanna), πολιούχου της Ουρ. Επίσης μερίμνησε για την επισκευή των διωρυγών και την κατασκευή νέων, ενίσχυσε το εμπόριο και τις τέχνες, και εξέδωσε συλλογές νόμων. Σε κάποια όμως από τις μάχες που έδωσε σκοτώθηκε και τον διαδέχθηκε ο γιος του Σουλγκί (Shulgi), ο οποίος επεξέτεινε την κυριαρχία του έως την Ασοού και τη χώρα Σουμαρτού (Subartu). Ο Σουλγκί, αν και επηρεασμένος από τη σημιτική παράδοση της ακαδικής περιόδου (χρησιμοποιούσε λ.χ. τον ακαδικό τίτλο «βασιλιάς των τεσσάρων με-

ρών»), ήταν ωστόσο λάτρης του σουμεριακού πολιτισμού. Αγαπούσε τη σουμεριακή λογοτεχνία, προστάτευσε τα σχολεία και την εκπαίδευση και υπερηφανευόταν για την παιδεία την οποία απέκτησε στο σχολείο εντούμπα (edubba).

Η ΠΑΡΑΚΜΗ

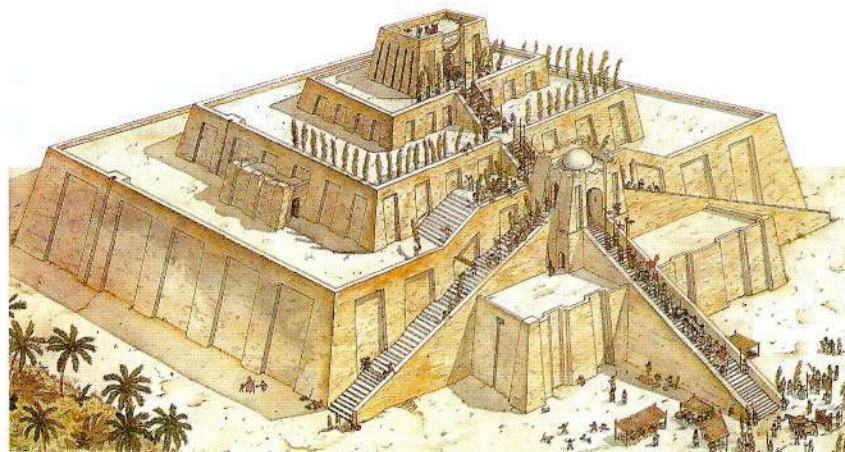
Η εμφάνιση των Αμοριτών

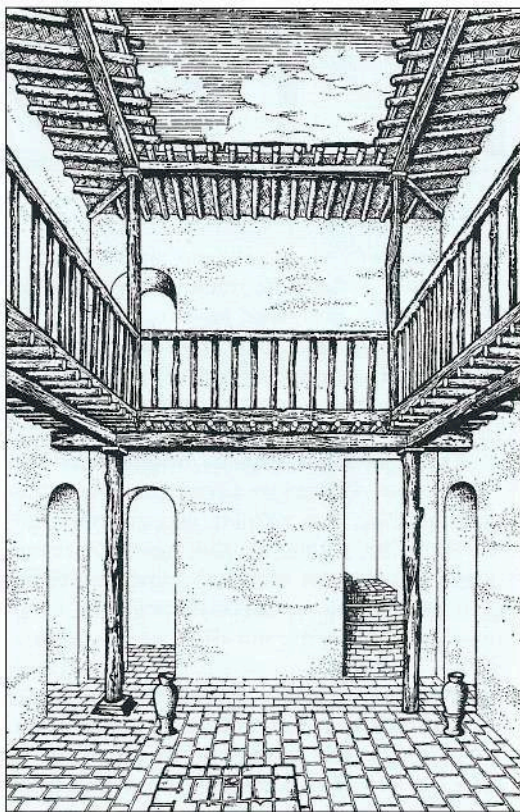
Μετά τον θάνατο του Σουλγκί έκανε την εμφάνισή του από τις ερήμους της Συρίας ένα σημιτικό φύλο, οι Αμορίτες, οι οποίοι άρχισαν να εισβάλλουν και να λεηλατούν τις σουμεριακές πόλεις. Η κατάσταση έγινε πολύ επικίνδυνη κατά τα χρόνια της βασιλείας του Ιμπί-Σιν (Ibbi-Sin), τελευταίου βασιλιά της Τρίτης Δυναστείας της Ουρ (γύρω στο 2025 π.Χ.), όταν οι επιθέσεις Αμοριτών και Ελαμιτών αποδυνάμωσαν ακόμη περισσότερο τις σουμεριακές πόλεις. Τα τελευταία χρόνια της χιλιετίας ο Ιμπί-Σιν δεν μπορούσε πλέον να αντιμετωπίσει τους Ελαμίτες και αναγκάστηκε να οχυρωθεί στην Ουρ. Το τέλος όμως δεν απεφεύχθη. Η Ουρ καταστράφηκε και ο βασιλιάς της μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στο Ελάμ.

Δυναστείες της Ισίν και της Λάρσα

Με την καταστροφή της Ουρ, δύο άλλες σουμεριακές πόλεις, η Ισίν (Isin) και η Λάρσα (Larsa), αποπειράθηκαν να αναστηλώσουν την παρηκμασμένη χώρα και εκμεταλλευόμενες το κενό ίδρυσαν δυναστείες. Ο άρχοντας Ισμπί-Ερρά (Ishbi-Erra), ενότι της Ισίν, της πιο δυνατής πόλης κατά το διάστημα 2000-1900 π.Χ., κατέλαβε την Ουρ και αργότερα την ιερή πόλη Νιππούρ, επιχειρώντας να εξαπλώσει μια ισχυρή δυναστεία πάνω σε όλη τη Σουμερία. Οι μέρες όμως της δόξας είχαν πια παρήλθει, και ας καυχόταν ο Ισμέ-Νταγκάν (Ishme-Dagan), τέταρτος ενότι της Δυναστείας Ισίν, ότι είχε ξαναδώσει στη Νιππούρ το παλιό θρησκευτικό της κέντρο.

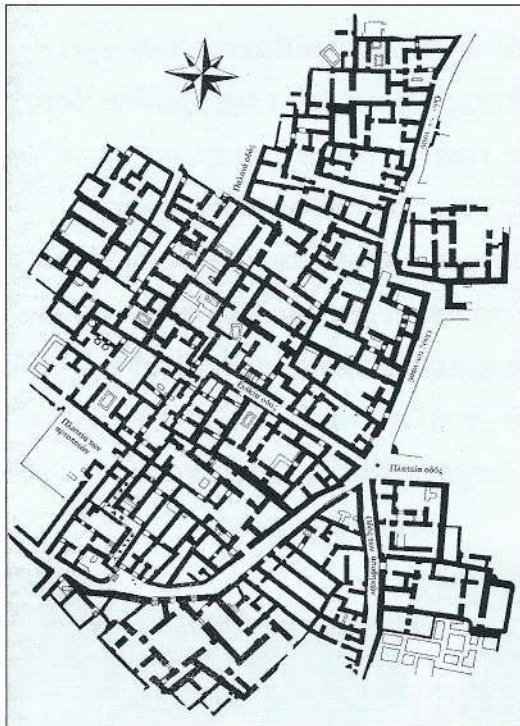
Αναπαράσταση του Ζιγκουράτ του Ουρ-Ναμμού στην Ουρ (Τρίτη Δυναστεία, 2100-2000 π.Χ.). Το μεγαλόπρεπο οικοδόμημα, σε μορφή τριώροφης κλιμακωτής πυραμίδας, δεν ήταν τίποτε άλλο από μια βάση η οποία φιλοξενούσε τον ναό του θεού Νάννα. Τα τοιχώματα της πυραμίδας, τη μονοτονία της οποίας διέκοπταν παραστάδες, ήταν κτισμένα με έντονη κλίση προς τα μέσα, δίνοντας έτσι την εντύπωση στιβαρότητας στο όλο οικοδόμημα. Το Ζιγκουράτ του Ουρ-Ναμμού όπως σώζεται σήμερα (κάτω εικόνα).

Αναπαράσταση του εσωτερικού μιας κατοικίας της Ουρ (της περιόδου Ισίν-Λάρσα). Τα σπίτια της Ουρ, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, ακολουθούν βασικά το ίδιο σχέδιο: γύρω από μια κεντρική αυλή ανοίγονταν τα δωμάτια του ισογείου. Ένα κλιμακοστάσιο οδηγούσε στα δωμάτια του άνω ορόφου, τα οποία έβλεπαν σε έναν ξύλινο εξώστη, στηριζόμενο σε τέσσερα κάθετα δοκάρια στις γωνίες της αυλής. Η ξύλινη στέγη είχε μια ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό της αυλής, στο κέντρο της οποίας υπήρχε ένας οχετός ομβρίων υδάτων (Wooley, *The Sumerians*, 1965).

Την πρωτοκαθεδρία της πόλης Ισίν αμφισβήτησε μια άλλη σουμεριακή πόλη, η Λάρσα (Larsa). Κατά το τρίτο έτος της βασιλείας του Λιπίτ-Ιστάρ (Lipit-Ishtar), πέμπτου ενσὶ της Ισίν, ο μονάρχης Γκουνγκούνουμ (Gungunum) έγινε ενσὶ της Λάρσα, ιδρύοντας την ομώνυμη δυναστεία. Μετά από πολλές μάχες κατόρθωσε να απωθήσει τους Ελαμίτες και να διευρύνει την κυριαρχία του έως την περιοχή της Ανσάν (Anshan). Η κατάληψη της παλιάς αυτοκρατορικής πόλης Ουρ αποτέλεσε το επιστέγασμα της ισχύος και του γοήτρου τόσο της Λάρσα όσο και του ίδιου του βασιλιά Γκουνγκούνουμ.

Κατοικημένη περιοχή στην Ουρ. Η συμφόρηση μέσα στα τείχη ήταν εντυπωσιακή. Οι δρόμοι, χωρίς πλακόστρωτο, ήταν στενοί και γυριστοί, με μικρότερες αδιέξοδες παρόδους, οι οποίες οδηγούσαν στα σπίτια κρυμμένα στο εσωτερικό μεγάλων οικοδομικών τετραγώνων. Τα περισσότερα σπίτια, κτισμένα άνωχα, ήταν διώροφα με επίπεδη στέγη (Wooley, *Excavations at Ur*, 1954).

Η βαβυλωνιακή κατάκτηση

Επί της βασιλείας του τελευταίου δυνάστη της Λάρσα, Ριμ-Σιν (Rim-Sin), μια ασήμαντη έως τότε πόλη, η Βαβυλώνα («η πύλη του θεού»), κτισμένη βορειότερα δίπλα στις όχθες του Ευφράτη και με επικεφαλής έναν χαρισματικό ηγεμόνα, τον Χαμμουραμί (Hammurabi), έμελλε να αλλάξει τη μοίρα της μεσοποτάμιας κοινωνίας και την ιστορία της Σουμερίας. Γύρω στο 1750 π.Χ., ο Χαμμουραμί νίκησε τον Ριμ-Σιν και ίδρυσε μια αυτοκρατορία, η οποία περιελάμβανε, εκτός από τη Σουμερία, το Ελάμ, το Μάρι και την Εσνούνα. Έτσι, η αυτοκρατορία του Χαμμουραμί απλωνόταν από τον Περσικό Κόλπο έως βόρεια από τη Νινευή και από τα όρη του Ελάμ μέχρι τα υψώματα της Συρίας. Οι Σουμεριοί ως λαός, εκσημιτισμένοι πια, έπαψαν να υπάρχουν. Ωστόσο, στη σφαίρα της τέχνης και του πνεύματος ο πολιτισμός τους είχε επιδράσει βαθύτατα στη σκέψη των υπόλοιπων Μεσοποτάμιων λαών (Ακκαδίων, Βαβυλωνίων, Χαλδαίων, Ιρανών). Η κοινωνική οργάνωση, η μυθολογία και η θρησκεία των Σουμεριών υιοθετήθηκαν από όλους τους λαούς που τους διαδέχθηκαν, οι οποίοι διατήρησαν πάντοτε ζωντανό το αίσθημα της συνέχειας και της ενότητας με τον λαό αυτόν. Το Ζιγκουράτ του Ουρ-Ναμμου έξακολούθησε επί αιώνες να ορθώνεται στον ουρανό, αποτελώντας για όλους τους μεταγενέστερους μονάρχες της Μεσοποταμίας διαρκή υπόμνηση ότι τους συνέδεε ένας κοινός, ενιαίος πολιτισμός, ο οποίος είχε τις ρίζες του στο σχεδόν μυθικό «El-Dorado» της αρχαίας Μέσης Ανατολής, τη Σουμερία. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- (1) C. Leonard Wooley: *THE SUMERIANS*, The Norton Library, 1965.
- (2) C. Leonard Wooley: *EXCAVATIONS AT UR*, London, 1954.
- (3) Hartmut Schmolke: *DAS LAND SUMER. DIE WIEDERENTDECKUNG DER ERSTEN HOCHKUL TUR DER MENCHEIT*, Stuttgart, 1956.
- (4) Eva Strommenger & Max Hirmer: *FUNF JAHRTAUSENDE MESOPOTAMIEN. DIE KUNST VON DEN ANFANGEN UM 5000 v.C. BIS ZU ALEXANDER DEM GROSSEN*, Munchen, 1962.
- (5) S. N. Kramer: *THE SUMERIANS. THEIR HISTORY, CULTURE AND CHARACTER*, The Univ. of Chicago Press, 1972.
- (6) *SUMERIAN MYTHOLOGY: A STUDY OF SPIRITUAL AND LITERARY ACHIEVEMENTS IN THE THIRD MILLENNIUM B.C.*, American Philosophical Society, Memoirs, XXI, Philadelphia, 1944.
- (7) *EARLY MESOPOTAMIA AND IRAN: Contact and Conflict c. 3500-1600 B.C.*, *Proceedings of a Seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, Edited by John Curtis, British Museum Press, 2nd impression 1994.
- (8) J. Hawkes: *THE FIRST GREAT CIVILIZATIONS*, Hutchinson and Co. LTD, London, 1973.
- (9) *THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY*, I., 1923.
- (10) V. Gordon Child: *MAN MAKES HIMSELF*, London 1965 (ελληνική μετάφρ. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΑΛΑΕΙ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥ, εκδ. Ράππα, 1973).
- (11) *ΑΤΛΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ: Η ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ, THE TIMES-ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*.
- (12) *ΑΤΛΑΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, Times Books 1994/ελληνική έκδοση ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 1997*.
- (13) Α. Πετρονότης: *ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ*, εκδ. Γαρταγάνης, Θεσσαλονίκη 1991.
- (14) H. Honour - J. Fleming: *A WORLD HISTORY OF ART*, London 1991 (ελλην. μετάφρ. *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ*, εκδ. Υποδομή, 1991).
- (15) *LAROUSSE ENCYCLOPEDIA OF ARCHAEOLOGY*, General Editor: G.C. Picard, 1997.
- (16) *CAMBRIDGE ILLUSTRATED HISTORY ARCHAEOLOGY*, Edited by Paul G. Bahn, Cambridge Univ. Press, 1996.
- (17) J. Pritchard: *THE ANCIENT NEAR EAST. AN ANTHOLOGY OF TEXTS PICTURES*, Vol. I, Princeton, New Jersey, 1971.